

Románská krypta ve Staré Boleslavi, z druhé poloviny 12. století.

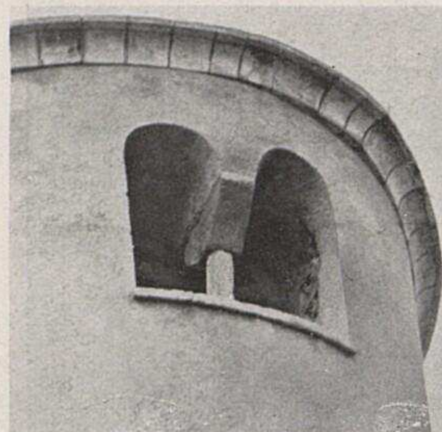

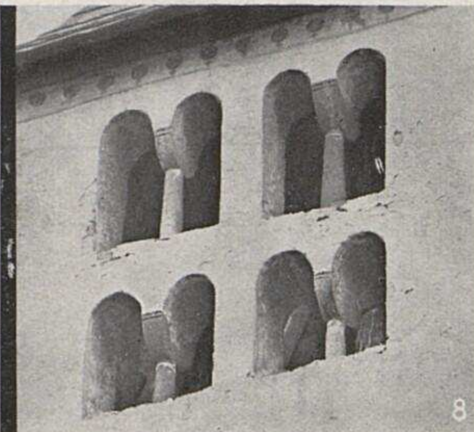
ROMÁNSKÁ A GOTICKÁ HLAVICE JAKO PROSTŘEDEK K DATOVÁNÍ ČESKÉ ARCHITEKTURY.

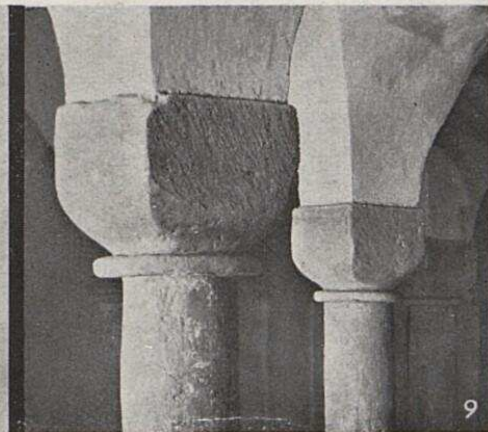
Václav Mencl.

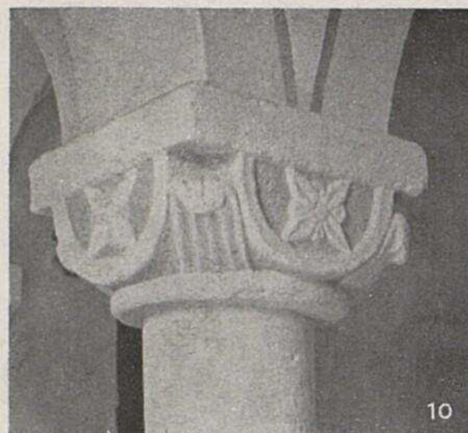
Sloupová hlavice a klenební patka prostředkuje v každé architektonické soustavě styk obou jejích základních elementů, podpory a břemene, vyjadřuje jejich vzájemný vztah a patří k výtvarně nejcitlivějším článkům stavebního těla; tím spíše pak v architektuře středověké, kdy se tvar vždy přesně kryl s funkcí a kdy se vztahy stavebních článků vyjadřovaly přímo a s vypjatou snahou o věcnou přesvědčivost. Není tedy divu, že právě na hlavicích se všechny slohové proměny projevovaly s největší intensitou, rychle a bezprostředně.

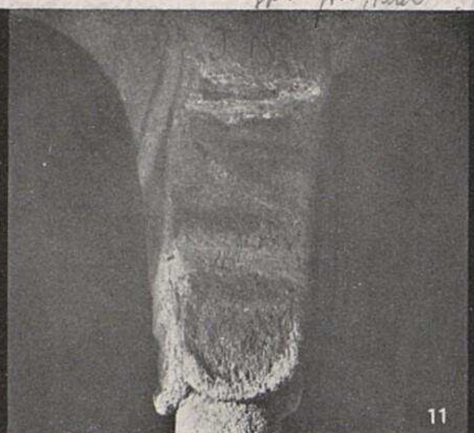
V době, kdy česká architektura vstupuje do dějin umění, uzavírá se tu právě jejich první, předrománské údobí, které lze nazvati barbarisací antiky: na jedné straně se antická vegetabilní korintská hlavice přetváří v útvar chápaný neživotně, hmotně a blokově, a na druhé z této abstrahující tendence, vlastní všem severským národům raného středověku, vznikají nové tvary přísně geometrické, vytvářející nanejvýš jednoduché výkroje hmoty blokově pojaté. Proto se i u nás na jedné straně mění kalich antické korintské hlavice v těžkopádný kalichový blok (obr. 1, Poitiers, St. Hilaire, 1049; obr. 3, Stará Boleslav, kol 1040) nebo v útvar komolého jehlanu (obr. 6, Praha, sv. Vít, kol 1090, podobný hlavicím v Nevers, 1068—97, v Gernrode a Quedlinburku kol 1070) a proto i u nás se užívá otónské a lombardské hlavice krychlové (obr. 2, Quedlinburg, krypta, 1070, a obr. 5, Praha, sv. Vít, záp. krypta, kol 1090). Akantový list se při tom mění v hmotnou bosu (obr. 4, St. Boleslav, kol 1040) nebo úplně odpadá (obr. 1 a 3), voluta a její stonek v plochý pás, při čemž členění se vyvozuje ze struktury hmoty nebo techniky zpracování; tak vznikají útvary provazcové i šachovnice (obr. 3) a tak se k nám vlivem lombardským, prostředkovaným Saskem, dostávají také ploché pletence (obr. 2 a 5).

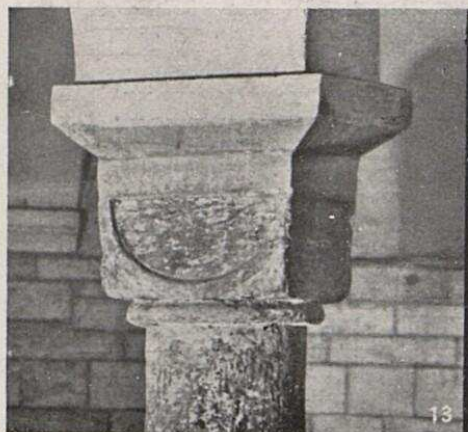

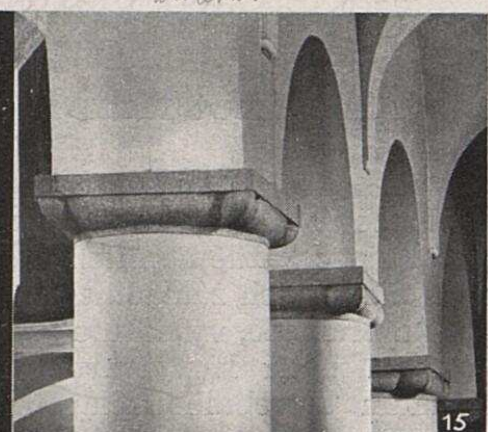

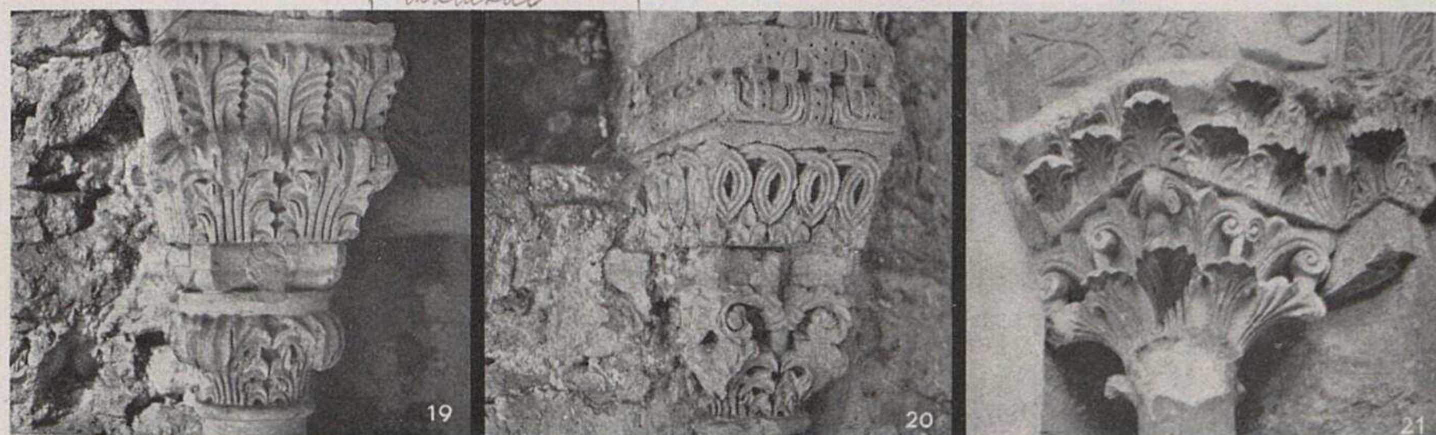

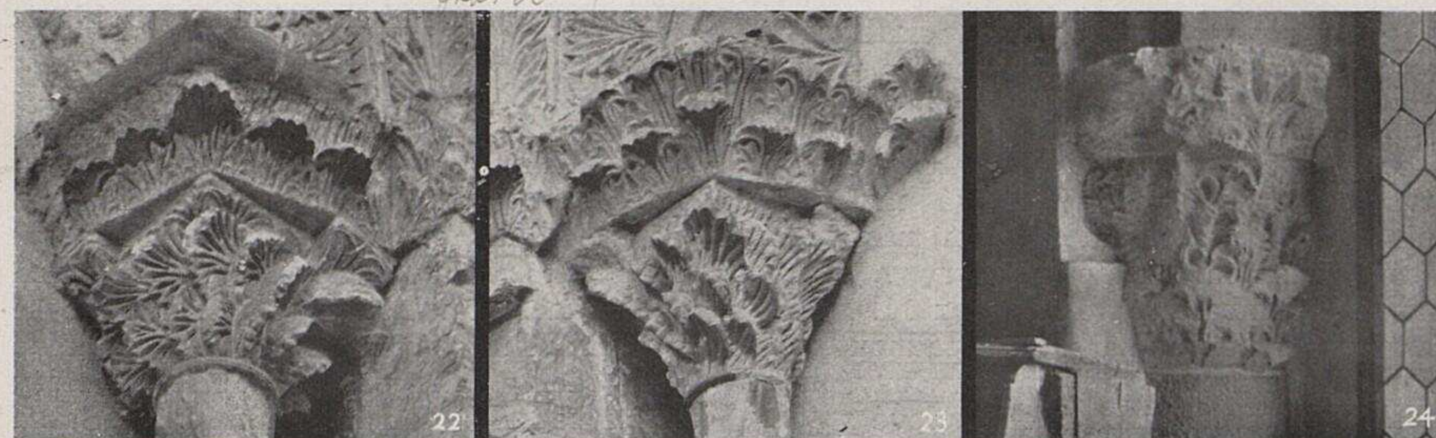

Tento zneživotňující proces, který do nehybné hmoty převádí každý antický organický tvar, vrcholí na konci 11. století; ještě kolem 1100 mají okénka našich věží sloupky bez hlavic, s jednoduchými sedly (obr. 8, Poříčí n. Sázavou; obr. 7, Říp, 1126), a ještě v 2. pol. 12. století hlavice v staroboleslavské kryptě mají tvar hmotných beztvárných košů, připomínajících podobné hlavice saské (Quedlinburg, Sv. Servác, 1070—1129).

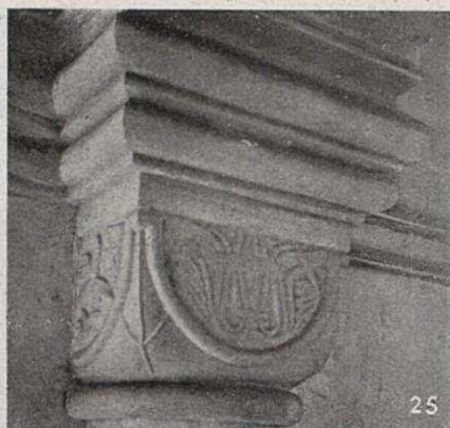
Zatím však v Sasku prací hirsauských benediktinů začíná na poč. 12. stol. nový vývoj krychlové hlavice: její čelní plochy se člení v další vrstvy profily či zářezy a mezi ně se vkládá nárožní palmeta (Alpirsbach, Paulincella, Quedlinburg, Hamersleben, Hildesheim). Tento saský sloh, opřený o současné umění švábsko-elsaské, se k nám dostává jednak přímo (obr. 11, Praha, sv. Jiří, 2. pol. 12. st.; obr. 12, Záboří, loď, kol 1190; obr. 11, Budeč, věž, kol 1200), jednak hmotně zhrublý, prošel-li prostředím podunajským (obr. 10, Sv. Jakub, 1165). Z Podunají (od sv. Jakuba v Řezně) je také hlavice polštářová, jež rovněž vznikla v Elsasku (obr. 14, Praha, sv. Jiří; obr. 15, Milevsko, kol 1200), přichází však u nás jen velmi vzácně, a to až koncem dvanáctého století.

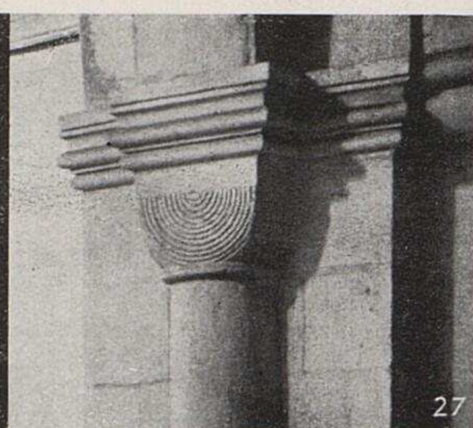

Také na začátku 13. století je to hlavně Sasko, jehož prostřednictvím poznáváme umění francouzského západu, Porýní i Lombardie. Sasko-hirsauského původu jsou tvarově pregnantní hlavice v Tismicích (obr. 16, kol 1210) i v Libčanech (obr. 17, kol 1220). Sasko — a vedle něho z části i dolní Porýní (obr. 18, Doksany, portál, kol 1220) — nám však v té době prostředkuje i antikisující hlavici vegetabilní, k jejíž renesanci tam došlo kolem 1150 v t. zv. slohu königslutterském; akantový list přijímá v geometrisované formě byzantské palmety (u nás kapitulní dům v Olomouci, kol 1210, obr. 19 a 20, na náběžníku s vejcovcem špýrského původu, jako v Burgundsku navrtávaným a rozloženým v páskové pletivo, a s kličkovým vzorem normandského původu, prostředkovaným rovněž Porýním). Sasko seznámilo nás však také s antikisující hlavicí burgundskou, jejíž kalichový blok pokrývá ostrolistý akant, nadaný intensivním tektonickým pohybem (obr. 21 a 24, Záboří, portál, kol 1210) nebo kladený šupinovitě v rotujících vějířích (obr. 22 a 23, Záboří, portál). Tento vířící abstraktní pohyb, původu byzantského, nalezneme jak v Poitou, tak i v Burgundsku a v Sasku.

Ke konci 12. století dozrává švábsko-elsaský sloh hirsauských benediktinů v Sasku k pozdnímu stupni, který pak v té podobě, jaké tam nabyl kolem 1220—30, vniká do severozápadních Čech; charakterisuje jej tvar pregnantně podaný, ve své hmotné náplni zdůrazněný geometrickými prostředky (soustředěnými kruhovými vrypy, dožívá tu také lombardský pletenec z 11. století) a hlavně s hmotou patheticky pádnou, která se pod geometrickými tvary vzdouvá nebo vlastní tíhou se sváží, takže kulové spodky krychlových hlavic se nadouvají; krycí desky jsou rovněž hmotně předimensované. U nás říkáme tomuto stupni sloh vinecký (obr. 25 a 26, Vinec, kolem 1240); kromě Vince patří sem i několik kostelů na Žatecku (obr. 27 a 28, Podvorov, kolem 1240). Hirsauský sloh dostává se na jižní Moravu podunajským prostřednictvím (obr. 29, krypta v Louce, kolem 1200). Z okruhu benediktinských hutí z Podunají vznikl portál v Hrusicích (pol. 13. st., obr. 30), s hlavicí vytvořenou kalichovým blokem, tvarově nezřetelnou, s nárožními palmetami, jenž má v římse hustě řazené jazykové listy poitvenského původu (Vídeň, Schöngrabern, Petronell a Třebíč).

Přehled typů našich románských hlavic tedy ukazuje, že ani u nás nejde o nějaký vývoj, který by směřoval za obecně platným cílem, nýbrž jen o neustálé polární vyrovnávání blokového slohu, vlastního barbarským národům ze severu Evropy, s vegetabilní formou antickou. Toto vyrovnávání závisí především na místních podmínkách, takže i v střední Evropě se jeho průběh rozpadá v řadu regionálních škol. Čechy patří při tom spíše do sféry umění saského než k Podunají; ze Saska načerpávají blokové umění otonské i hirsauské, operující výkroji pasivní hmoty, odtud však také přebírají vlny antikisující, podněcované uměním byzantským. Že to byla nejčastěji Byzanc, která Sasku prostředkovala dědictví antiky, lze vysvětliti tím, že severskému barbaru dovedla antickou formu podati v přizpůsobené, t. j. již jednou odživotněné a zgeometrisované podobě (palmeta místo akantu), v níž přirozený růst byl nahrazen stylisovaným pohybem.

Třetí, stejně podstatný činitel raně středověkého umění, svět volné francouzské fantasie (hlavice s bestiariemi), neměl naproti tomu u nás valného vlivu.

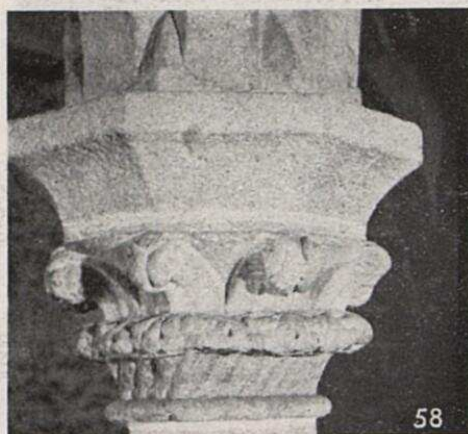
Mezitím se ve střední Francii rodí nové racionalistické umění, vycházející nikoli z pathetické pádnosti pasivní hmoty, ale z jejích dynamických schopností, jimiž se aktivně vztyčuje vzhůru. Nové umění, krajně logické a proto typisující a schematisující, vyvozuje už tvar z tektonické funkce stavebního článku, je to tedy gotika. Z korintské hlavice se podržuje její funkční jádro, kalich: akantové listy se mění nejdřív v jazykové (obr. 31, Poitiers, sv. Petr, 1180 až 1190) a pak v abstraktní náznaky listu, opatřeného bobulí; list je nadán prudkým vztyčujícím se pohybem (po prvé kolem 1190 v Soissonu; kol 1230 Dijon N. Dame, obr. 32 a 33). Bobulové hlavice se už kolem 1200 užívá v celém Burgundsku, odkud ji pak kolem 1210 přinášejí do stř. Evropy cistercité. K nám přichází s cistercity saskou i podunajskou cestou (kol 1230 do Oseka, obr. 34, kolem 1240 na Velehrad, obr. 36); přichází i v burgundské podobě kalichového bloku (obr. 35, Velehrad, kol 1240), aby u našich mendikantů její bobulové listy rychle zpět vrostly do bloku hmoty (Jihlava, minorité, kol 1250, obr. 37 a 38) a hlavice se jako v Burgundsku proměnila v konsolu (Jihlava, také Praha sv. Anežka, kol 1235, obr. 39).

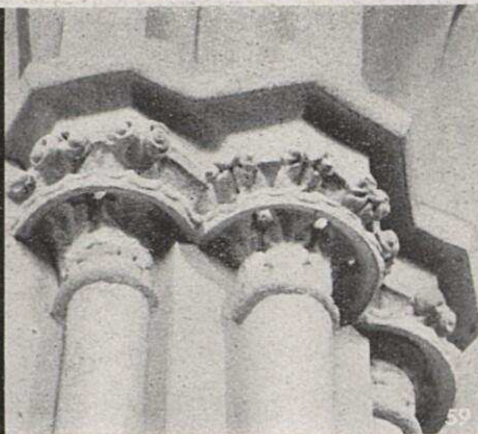

Řidčeji přichází v cistercko-burgundském umění kalichová hlavice s listy mečového tvaru, bez bobulí (obr. 40, Louka ambit, kol 1260); i takové listy se u našich mendikantů vracejí do románského bloku hmoty (Jihlava, minorité, kolem 1250). U portálů, aby hlavice nezdržovala vertikální běh prutu v ostění, se naň navlékají jen talířové prsténce (Nepomuk, kol 1250—1260, obr. 42), tím se dosáhlo, že ostění přechází plynule do záklenku, takže odpadá jeho římsa, a prut pružným pohybem proběhne i archivoltou. — Po roce 1190 umdlévá ve střední Francii schematisující logičnost, jež týmž funkcím přisuzovala tytéž barvy, a nastává tendence k individualisaci: tektonické funkce se začínají vyjadřovati tvary konkretnějšími, odpozorovanými v přírodě. V prvém stupni (1200—1230) se bobulové listy doplňují stylisovanou palmetou a ratolestí, jež časem bobulový list nahrazují. Tento vývoj představují u nás hlavice z Tišnova (kol 1240 v presbyteriu, obr. 43, kol 1260 ze záp. portálu, obr. 44), z Mnich. Hradiště (chór kol 1240, obr. 45, hlavice obr. 48, kol 1250) a z Oseka (obr. 46 a 47, kol 1235, prostředkované ochozem dómu v Magdeburku).

Odpadne-li při tom kalichové jádro (jako kolem 1170 v Laoně) a vytvoří-li palmetové stonky nebo stylisované úponky, v několika vrstvách se vzájemně překládající, jakoby dutý a vzdušný koš v podobě kalichového bloku (proti dříku o základně kruhové, proti krycí desce čtverhranné), vznikne tak hlavice rozvilinová; palmetový stonek, který tu nahrazuje francouzský bobulový list, se leckdy zaměňuje i románskou abstraktní rozvilinou. Tato hlavice je tedy kompromisem mezi románským hmotným blokem a gotickou hlavicí tektonickou; u nás se jí užívá hlavně u cistercitů, a to současně s hlavicí bobulovou kolem 1235—1250 (Osek, obr. 54, kol 1235; Praha sv. Anežka, kol 1240, obr. 53; Tišnov loď, kol 1250, obr. 52). Někdy i do ní se dostává vířivý, rotující či vějířový pohyb románských hlavic königslutterského slohu (Tišnov, obr. 55; Louka, obr. 56 a 57, obé kol 1260). Krycí desky sledují svými tvary vývoj francouzský: od tvarů čtverhranných (ve Francii do 1230) k oblým (remešského slohu) a posléze polygonálním (ve Francii kolem 1240), při čemž se jejich profilace neustále vylehčuje a jejich tektonická, zatěžující funkce se značně zeslabuje.

Z Podunají, které s benediktiny „škotské“ kongregace nassává ze západní Francie některé tvary normandské a poitvenské, dostávají se k nám i jiné typy hlavic, které ve své vlasti tvoří poboční, regionálně podmíněné cesty vývoje. Je to na př. dvouřadá bobulová hlavice normandského původu, tvaru kalichového bloku, jejíž spodní vrstva listů srostla v souvislý věneček (v Caenu u korint. hlavice už kol 1070); takové hlavice prostředkuje na jižní Moravu klášter v Třebíči (obr. 58, krypta, kol 1245; obr. 59, Tišnov, loď, po 1250; obr. 60, Jihlava, domin., kol 1250; také na hl. apsidě na Velehradě). Z Třebíče rozšiřuje se také podunajský typ benediktinského portálu původu poitvenského, jenž má nesymetricky vytvořená ostění: v jedné stěně gotické hlavice bobulové, v druhé románsky-fantastické, vegetabilní či figurální; podle toho mění se také krycí desky. U nás v desetiletí 1250 až 1260 vznikly takové portály v Třebíči (obr. 61), v Měříně (obr. 62) a na Slovensku v Iliji (obr. 63, 1254). Jejich ustrojení zdržuje jasné zaměření cisterckė architektury k tektonické gotice.

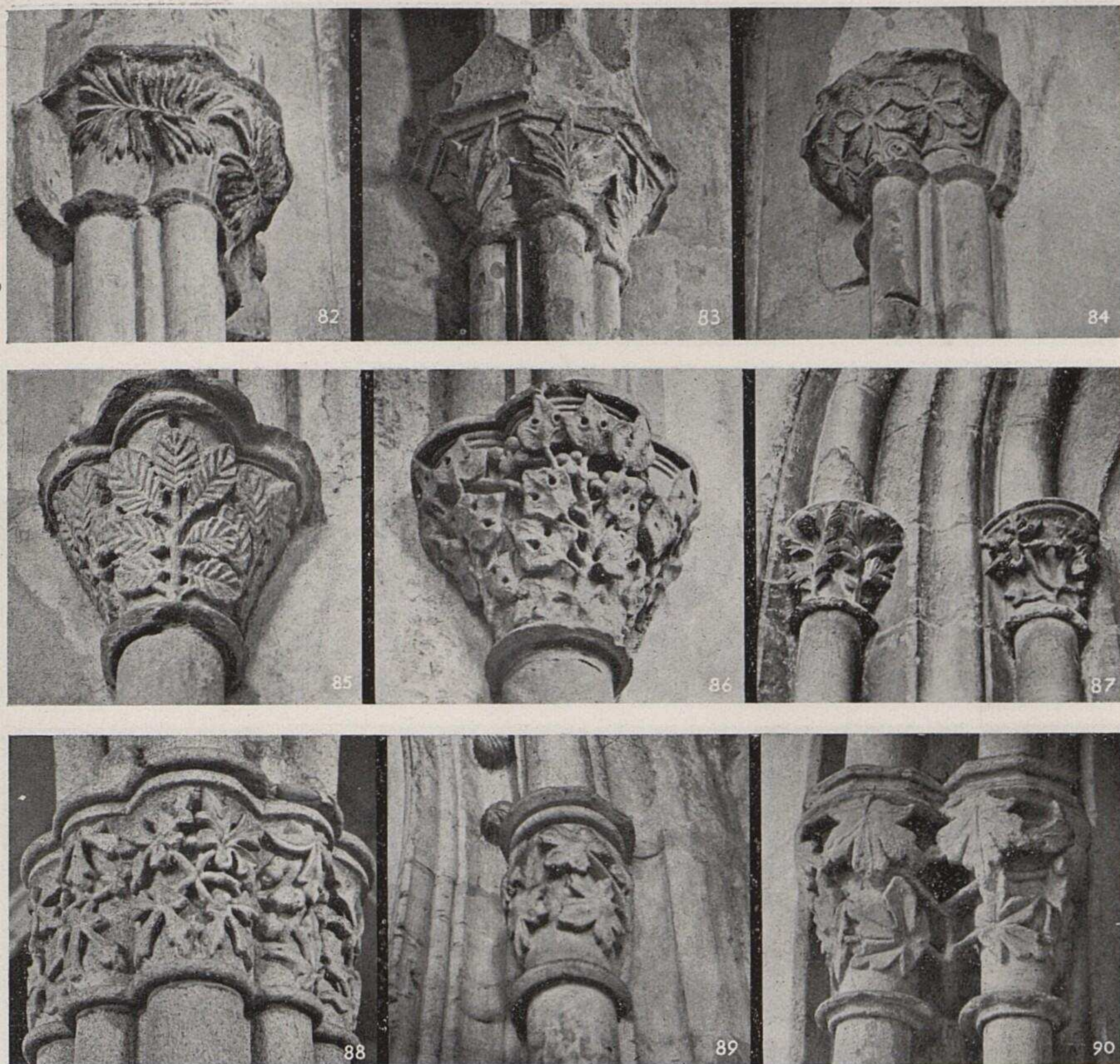
Na rozdíl od hlavic románských pozorujeme tedy s příchodem cistercko-burgundské gotiky, že i u nás lze jednotlivé příklady už řaditi do vývojových řad, které všechny směřují k témuž cíli, k tvaru funkčně opodstatněnému. Tento vývoj k tektonické formě je společný celé raní gotice, takže teď už přestávají jednotlivé regionální školy, charakteristické pro období předgotická, a jednotný vývoj zasahuje celou gotickou Evropu, v níž vůdčí postavení má střední Francie. Pokud lze přece postihnouti místně odlišené, regionálně svérázné typy, je to tím, že do tohoto obecného vývoje se přiměšují staré románské aspekty: volná fantastičnost zoomorfních hlavic poitvenských (v umění podunajských benediktinů) a vířivý či vějířový pohyb byzantského původu, konservovaný romanisujícím prostředím saským; také rozvilinová hlavice vznikla kompromisem, jejž funkční forma francouzské gotiky uzavřela s palmetovou rozvilinou románskou. Tito lokální retrospektivní činitelé zabarvují pak hlavice i v době klasické a poklasické, takže i potom, na sklonku 13. století, působí proti normalisaci, vycházející z gotické Francie.

Slohový směr, doplňující bobulovou hlavici naturalisticky pojatou ratolestí (Poitiers, sv. Petr, kol 1230, obr. 64) stupňuje se v letech 1230—1260 na katedrálách v Chartres, Amiensu a Remeši v gotiku klasickou; vytváří hlavici, na jejímž kalichu jsou nasazeny větévky i listy přímo odpozorované z volné přírody, t. j. v naturalisticky nepravidelném tvaru i zcela náhodném pohybu i skladbě (obr. 66, Remeš, po 1260). Teprve kolem r. 1270 vrací se ve Francii do pohybu i skladby těchto naturalistických tvarů opět abstraktní geometrický rytmus (obr. 65, Poitiers, sv. Petr) a s ním znovu i hlavice bobulová. Kromě těchto hlavic přicházejí i typy s nahými kalichy (u nás na Zvíkově a v Jindř. Hradci kolem 1275, obr. 67 a 68). Naturalistické listoví přejímají Čechy prostřednictvím Marburka a Naumburku a aplikují je jak na hlavici kalichovou, tak na kalichový blok hlavice rozvilinové; tento pochod, jenž se u nás začíná kolem a po r. 1260, zachycují příklady z kostela sv. Salvatora v Praze u sv. Anežky (obr. 69 a 70, kolem 1270—1275) a z Horšovského Týna (obr. 71 a 72, kolem 1280). Klasické stadium trvá u nás jen krátce, zasahujíc dvacetiletí 1260—80.

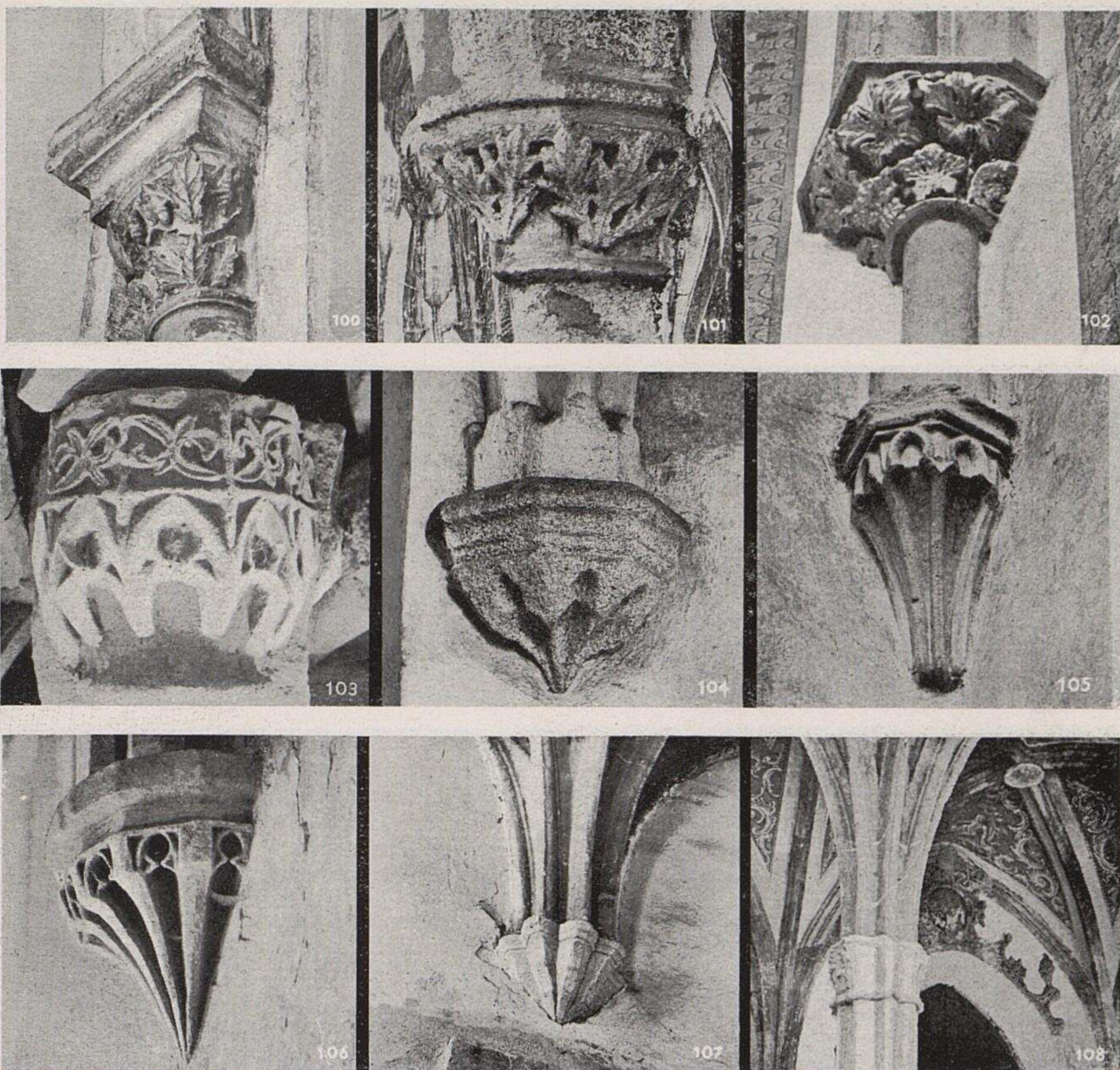
Zde, v Horšovském Týně, odpadají už u některých hlavic krycí desky, brzdící volný vertikální pohyb sloupku (obr. 73, kolem 1280). Naturalistické pojetí listového tvaru vrcholí u nás v letech 1260—1270 na hlavicích v Kolíně n. L. (obr. 78 a 80), kde se ze středoněmeckých popudů vytvářejí celé rozvilinové koše tvarů hluboce podtesávaných, volně rozložených a vzdušných; kolem r. 1275 nastupuje pak již tendence geometrisující, která nutí list, aby zaujal pravidelné rozestupy (obr. 79, Kolín; obr. 81, Praha, sv. Salvator) a aby se symetricky rozložil, doprovázená akcentováním vertikálního pohybu (obr. 81; obr. 76 a 77 z Kouřimě, kolem 1275), jenž způsobuje, že se listové stonky či celé ratolesti vztyčují přímo ze spodního prstence hlavice. Tentýž pochod postihuje i tvary, vyvozené přímo z předloh francouzských (z Remeše), jako na př. na portálu v Mn. Hradišti (obr. 74, kolem 1260); jsou sice plošší a geometricky ztrnulejší, než vzory prošlé Německem, ale i ty postupně podléhají další schematisaci, při čemž dožívající königslutterská tradice vytváří z nich vějířově rozložené útvary, překládající se přes několik prutů (Police n. M., kol 1290, obr. 75).

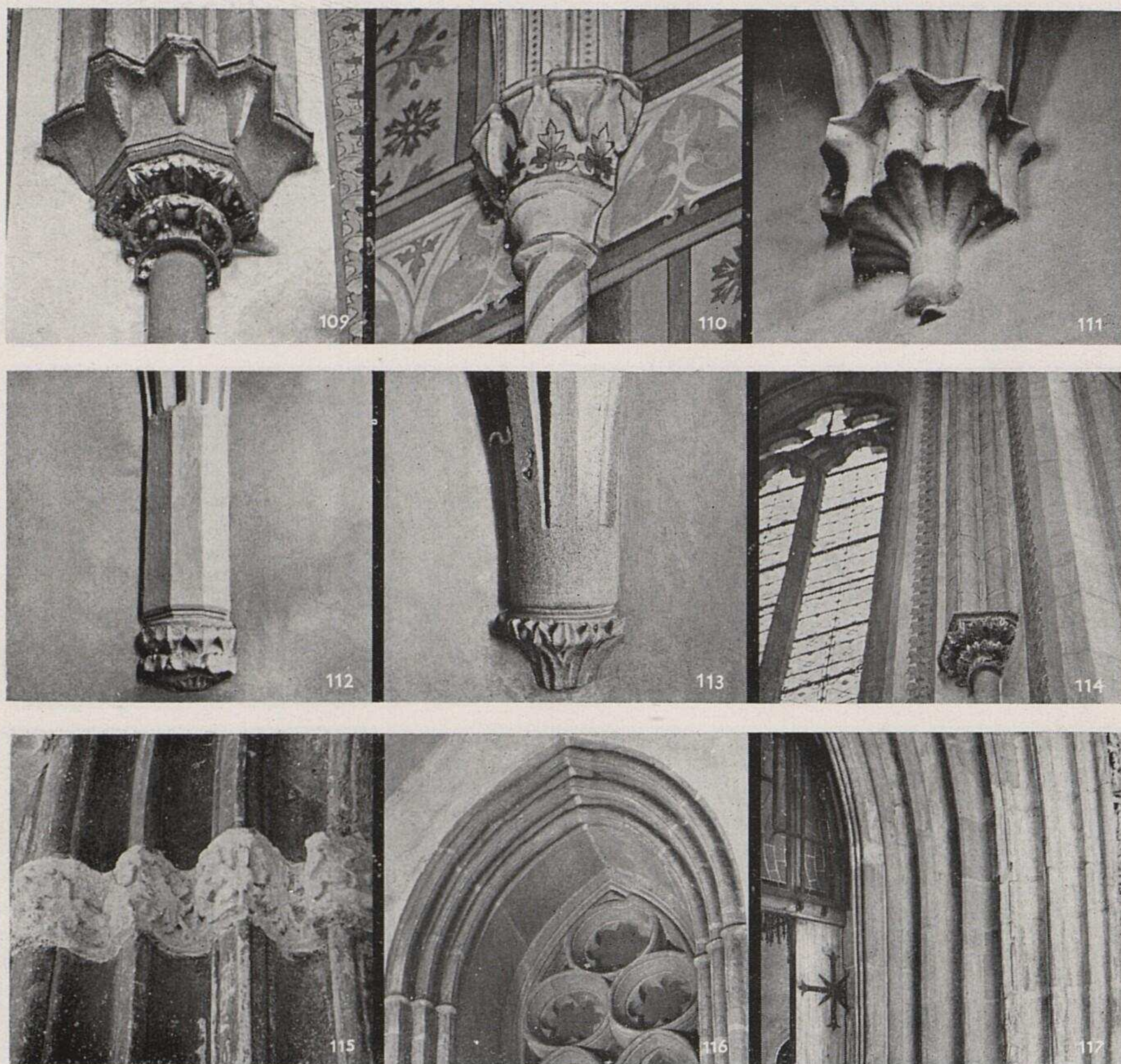
Kolem r. 1275 se tedy i v naší gotice již zřetelně připravuje nové slohové období, které se v tvaru listových hlavic projevuje hlavně tím, že list, ačkoli ještě naturalisticky pojímán ve své struktuře, se již ploše přimyká k základnímu kalichu, nepřekládá se vzájemně přes sebe, je symetricky ztrnulý a vztyčuje se vertikálně (obr. 83—85, Bezděz; obr. 87, Kouřim); případů, kdy ještě trvá vějířové rozčísnutí, ubývá (obr. 90, Osek, kolem 1290, obr. 82, Bezděz, kolem 1275—1280). Vertikální tendence hlavice se někdy posiluje tím, že list svým hrotem přerůstá horní okraj kalichu (obr. 83, 86, 87). Tento zesilující vertikalismus také způsobuje, že se kalichová hlavice protahuje do vysokých válcových tvarů (obr. 88 z Vyššího Brodu, obr. 89 ze Staronové synagogy v Praze, obr. 90 z oseckého ambitu, všechno kolem 1290). Tímtéž postupem ubývá zároveň na váze zatěžující krycí desce: ať je ještě oblá (obr. 88, 89), nebo již polygonální (obr. 90), její výška se ztenčuje, vyložení přes okraj kalichu se zmenšuje a profilem vylehčuje, až v některých případech (na portálech) úplně odpadá a hlavice tvoří opět kalich prstencově navlečený (obr. 87).

Výsledek tohoto poklasického procesu směřujícího k nové abstrakci je patrný na francouzských katedrálách z doby kolem r. 1270—1280: v Poitiers (St. Radegonde, obr. 91) a hlavně v lodi ve Štrasburku (obr. 92 a 93), kde se z dubových lístků vytvářejí jemně plápolavé, chvějící se trojklanné chomáčky, vytvářející isolované a pravidelně rozložené skupiny; vířivý jednosměrný pohyb hlavic obr. 93 je rovněž nepřirozený a abstraktní. Tyto dubové lístky přicházejí brzo i u nás: na př. v Kouřimi (obr. 94), u sv. Salvatora v Praze (obr. 100) a na zvíkovské kapli (obr. 101), všude už kolem 1275. Abstraktně geometrické, tedy pravidelné řazení listů vedle sebe je v té době i u nás už platné obecně; důležitější je, že kolem r. 1290 list ztrácí i svůj přírodně věrný tvar a stává se z něho opět stylisovaný náznak, jehož tvarové schema tvoří rovněž abstraktní geometrický obrazec. Poklasický sloh tedy znovu tvar znežívotňuje, geometrisuje a nutí do apriorních abstraktních schemat. Do této časové vrstvy patří hlavice z pražské Staronové synagogy (obr. 96—98), z Pohledu (obr. 99) a od košických dominikánů (obr. 95, všechno kolem 1290).

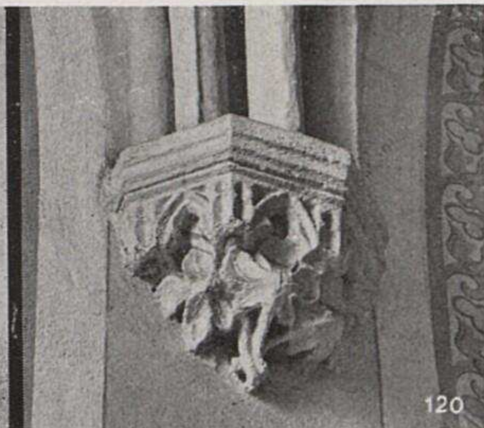
Ještě kolem r. 1290—1300 se v poklasické gotice naposledy setkáváme se zbytky klasického naturalismu (obr. 102, Č. Budějovice, dominikáni). Stále zesilující sklon k abstrakci, doprovázený tendencí odhmotňující a vertikalisující víc, než je tektonickému tvaru funkčně přirozené, vede posléze k tomu, že se znovu opouští předlohy, vzaté z organické přírody, a hlavice a konsola se hmotně vylehčuje vřezy, jichž podoba vzniká zdrobněním prvků architektonických, tedy krajně abstraktních. Vzniká tak hlavice a konsola kružbová (ve Francii na záp. portálech v Remeši a Amiensu kol 1260), užívaná u nás od počátku poklasického slohu (Zvíkov, 1275, obr. 104; Mnichovo Hradiště, obr. 103, Pohled, obr. 105, Nymburk, obr. 106, vesměs kol 1290). V cistercko-burgundském umění vertikální pohyb dokonce zruší hmotnou soudržnost konsoly, rozštěpí ji zářezy, odpovídajícími žebrům klenby, ve vertikálně rozeklané laloky a vytvoří tak konsolu či hlavici ostruhovou (kolem 1300, kap. síň ve Zlaté Koruně, obr. 107 a 108), s tělem krajně odhmotněným. Hmotně vyzáblý a rozeklaný tvar ostruhové konsoly je pro poklasickou dobu nejpříznačnější.

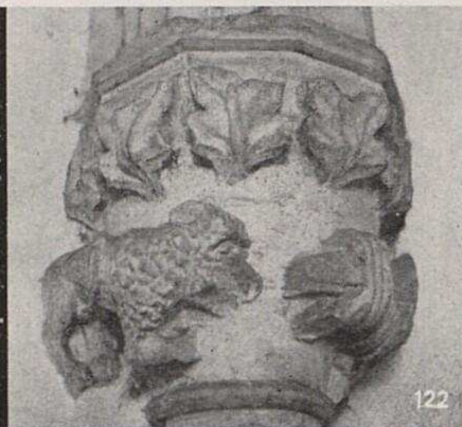
S ostruhově rozeklanou konsolou nebo krycí deskou kalichové hlavice se pak kolem r. 1290—1300 setkáváme všude, kde jde o vliv poklasického umění cisterckého; tak na př. v presbyteriích v Č. Budějovicích (obr. 109) a v Horažďovicích (obr. 110), jichž sloh je odvozen ze Zl. Koruny, a v presbyteriu v Nepomuku (obr. 111), kde se v ostruhovou konsolu transformovala celá svazková přípora (podle předloh ze zdejšího cist. kláštera). Vertikální pohyb stavebního článku, neustále zesilující, i odhmotňující tendence, jež pruty přípor zaostřuje lineárně (v profily hruškové), vytváří pak v době kolem r. 1300 nad konsolami vysoké náběžní štítky (obr. 112 a 113, Vyšší Brod), v ostění oken a portálů potlačuje hlavice a mění je v souvisle se vlnící vlysy (Zl. Koruna, obr. 115; Plzeň minorité, obr. 116), až nakonec hlavice úplně odpadnou a pruty žeber, odhmotněné a zaostřené v pouhé beztížné linie, vybíhají ze zdí přímo do klenebních oblouků pohybem prudkým a nepřerušeným (kolem 1300 v klenbě v Čes. Budějovicích, obr. 114, a na portálu v Nymburku, obr. 117). Tímto způsobem se tedy dovršuje dynamisující proces, který jsme sledovali už v Nepomuku (obr. 62).

118

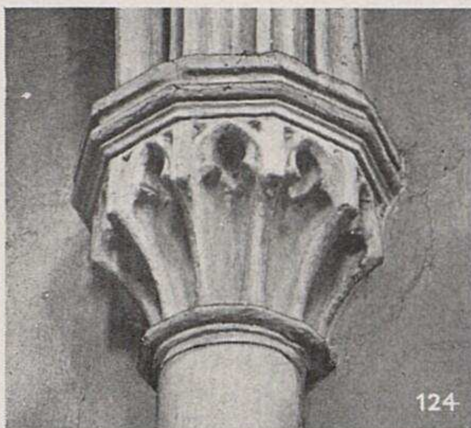

119

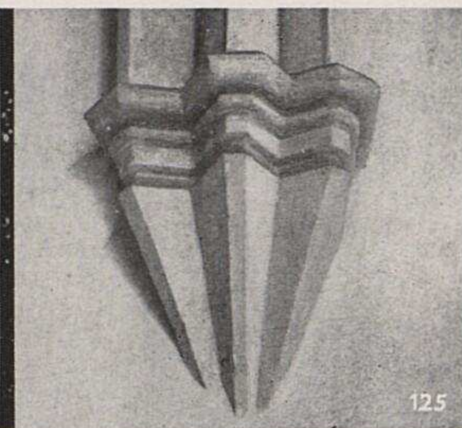

120

121

122

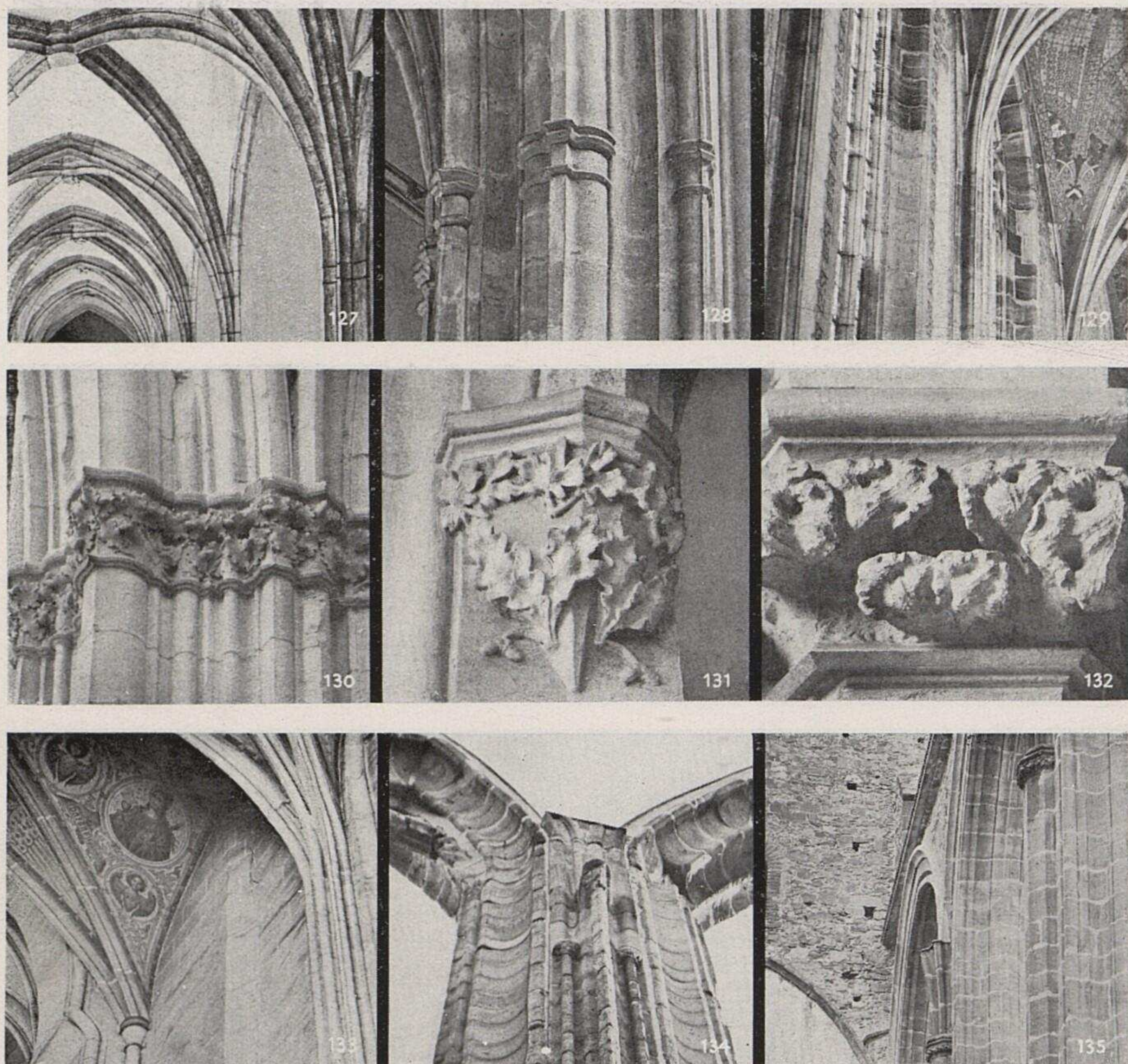

123

124

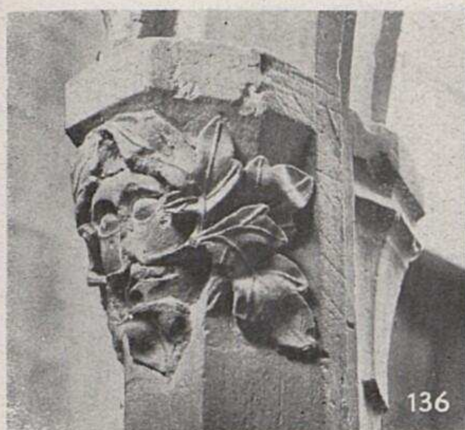

125

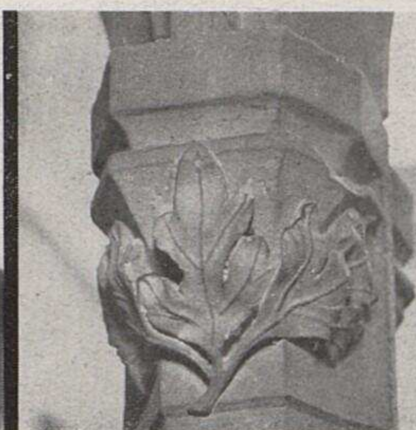

126

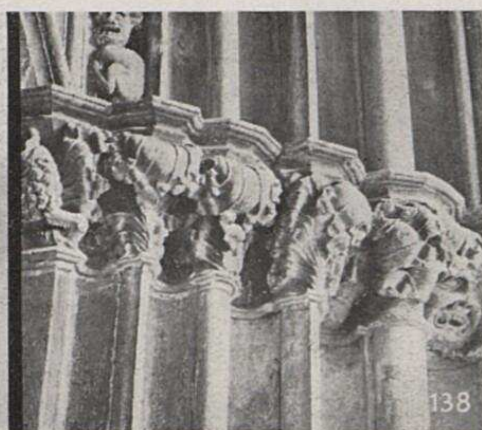
Poklasická abstrakce vyvrcholuje v gotice prvé třetiny 14. století. Památek z té doby je u nás málo; tím vzácnější je několik zachovaných příkladů. List, pokud ještě trvá, tvoří ztrnulé, do čtverců vepsané útvary, v pravidelných rozestupech rozložené po ploše kalichu (jako na př. ve Francii kolem r. 1300 v St. Germain v Auxerre); sem patří hlavice z P. Marie v Týně v Praze (kolem 1310, obr. 118 a 119), ze sv. Tomáše v Praze (1315, s francouzským zkadeřeným listem, obr. 121) a z Roudnice (kapit. sál, 1335, obr. 122). Ke konci tohoto období převažují však již hlavice vytvořené prostředky abstraktní architektury, jako na př. v sakristii v Roudnici, kolem 1335 (obr. 123 s hlavicí římsovou, kde kalich a krycí deska byly společně lineárně rozbrázděny ostrými profily, a obr. 124 s hlavicí hruškovou), a v lodi domin. kostela v Čes. Budějovicích (obr. 120, kol 1340—50). V této době hlavně v architektuře cisterciácké a u mendikantů se užívá ostruhové konsoly, vyzáblé a hluboce rozbrázděné (obr. 125, ambit v Oseku, kol 1320; obr. 126, klarisky ve Znojmě, ambit, kolem 1320—30), jejíž počátky jsme sledovali už od devadesátých let 13. stol. (obr. 107 a 108).

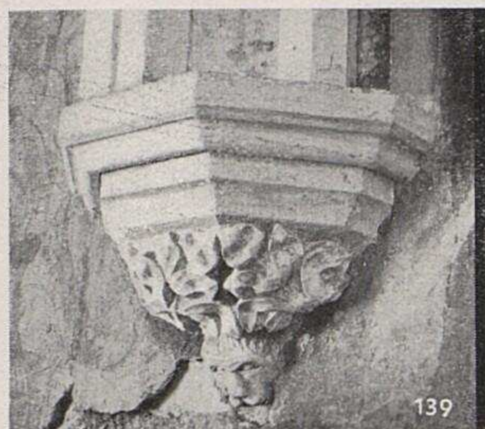

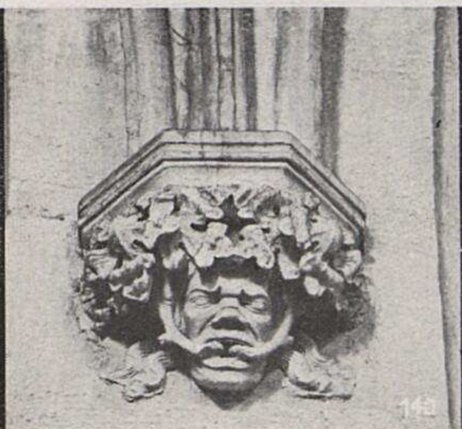
Linearisující sloh odhmotňuje a vertikalisuje klenební a arkádovou příporu tak intensivně, že po celou první pol. 14. stol. také hlavice buď vůbec odpadá (jde tu o dokončení procesu, započatého kolem r. 1300 na obr. 114 a 117, při čemž nám pro prvou pol. 14. stol. chybí spojovací články), jako na obr. 127, ze sv. Jakuba v Praze (kol 1340 až 1350) a na obr. 129 a 133 z presbyteria ve Vys. Mýtě (1350—60) a z Plzně (kol 1360), nebo se alespoň francouzským způsobem redukuje v pouhé římsové prstence na hruškových prutech ostění (jako od 1309 u St. Etienne v Auxerre; u nás Matyáš z Arrasu u sv. Víta, kolem 1350, obr. 128). Teprve kolem r. 1380 s umdlévající vertikalisační tendencí se opět na přípory vrací drobná hlavička (obr. 134, Benešov, při čemž střední prut je bez hlavice) nebo pásová římsa (obr. 135, Sázava). Ve Francii i při hruškových příporách někdy trvá vlys listových hlavic (obr. 130, Nevers, kol 1320), při čemž dubové, jemně zkadeřené listy neustále vytvářejí isolované chomáčky (u nás kolem 1320 Osek, obr. 131). Teprve kolem r. 1390 (Jean de Marville a Claus Sluter, portál v Dijoně) se mění v impresionisticky podané bosy.

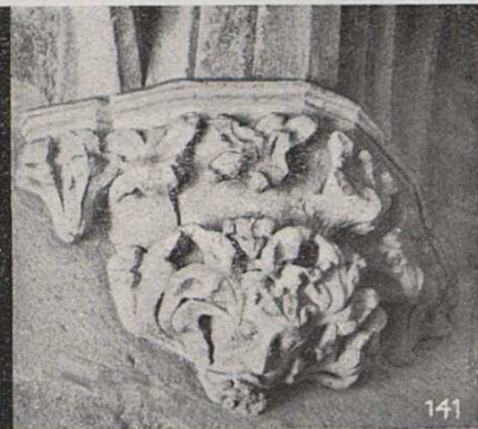

136

137

138

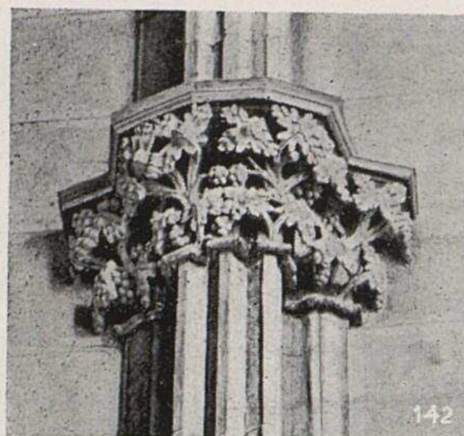

139

140

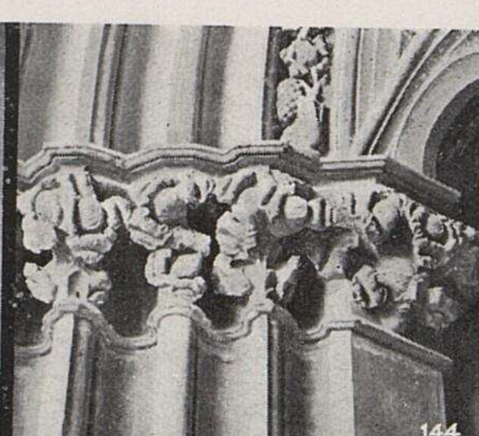

141

V době, kdy k nám ze západu vnikal lineární sloh, jenž expresivně nadsazoval obě základní tendence středověké architektury, odhmotňující a dynamisující, měnila se již v Čechách sama výtvarná základna, o níž bylo dosavadní slohové úsilí opřeno. Dosavadní slohové dění vycházelo od počátku z těžké, fysickou vahou nadané hmoty, kterou pak v době klasické pročlenilo v dokonale logický tvarový systém; poklasické úsilí tento vývoj domyslilo až za meze, dané přírodními vlastnostmi stavební látky tím, že stavební tělo do krajnosti odhmotnilo a vertikálně deformovalo. Jinak bylo tomu v Čechách od třicátých let 14. stol. Nikoli to, co člověk o vlastnostech hmoty věděl a jak ji znal, nýbrž to, jak se jeví jeho očím, stalo se základem architektonického tvaru: přestala tedy zajímat její látková struktura a pádnost a důležitým se stal její osvětlený povrch. Z hmotné zdi se stala beztížná plochá stěna, vymezující jako lehký látkový závěs opticky vnitřní prostor. Ze starého umění zbyl tu ovšem bohatě členitý soubor tvarů, jako jsou přípory, žebra, pruty i hlavice, projevující starý zájem o článek hmotný; nebyl však zavržen naráz, nýbrž byl novým uměním převzat, ovšem s výhradami, vyplývajícími z nové výtvarné základny: jednak byl (v kladném smyslu) přetvářen v duchu nového optického umění, jednak (což je proces negativní) byl ve své staré tektonické funkci karikován. Tato obojí cesta je už gotikou pozdní, i když tímto jménem především označujeme onen druhý proces destrukční.

V tomto smyslu se tedy nejdříve přetvářela hlavice listová: plocha listu se zvlnila tak, aby se hlavně modelovala měkkými přechody světla a stínu, při čemž se zároveň měkce přimyká i k okolní ploché stěně. Tak vznikla hlavice s „divým mužem“, typická pro české umění kolem r. 1360—70 (obr. 139, Praha, Emauzy; obr. 140, Praha, sv. Haštal; obr. 141, Hradec Králové), zavedená k nám Vilémem z Avignonu (obr. 136 a 137, Roudnice, kolem 1340); konec tohoto vývoje představují hlavice z portálu v Levoči (obr. 138, kolem 1380). V tomto slohu ztrácí list svůj hmotný ráz a mění se v beztížnou, snadno ohebnou plochu s vlnitě zkadeřenými okraji, která je jenom záminkou k dosažení efektů světelných.

142

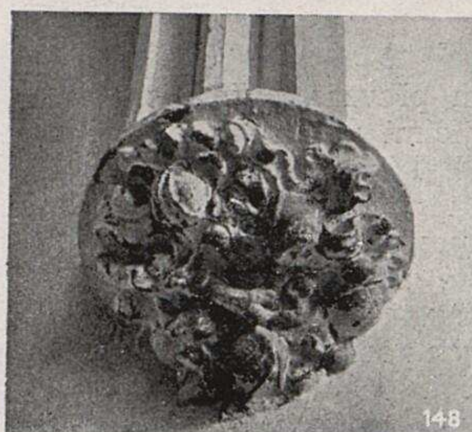

143

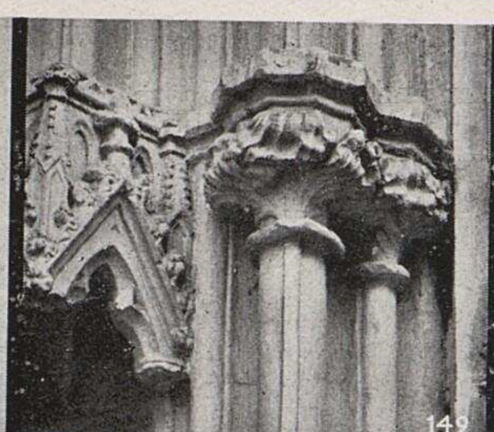

144

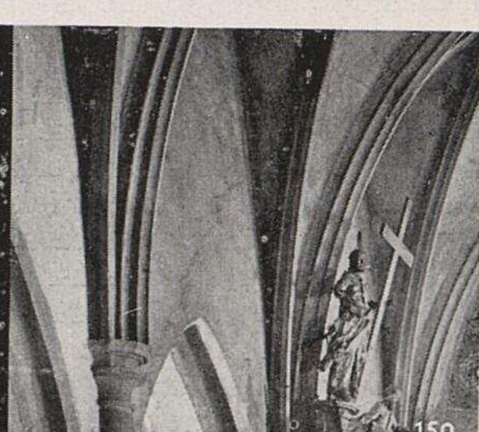

145

146

147

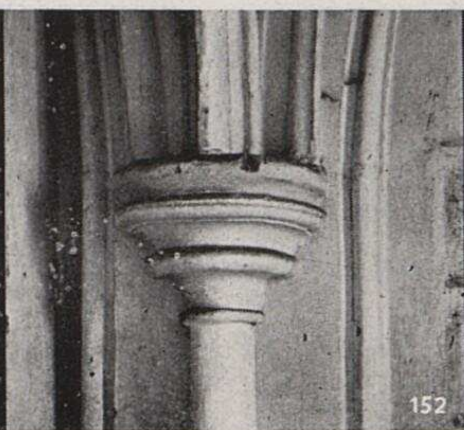

148

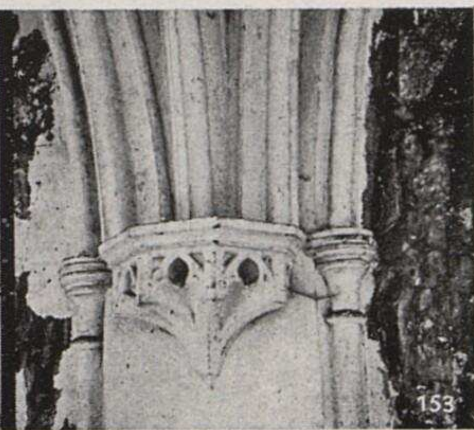

149

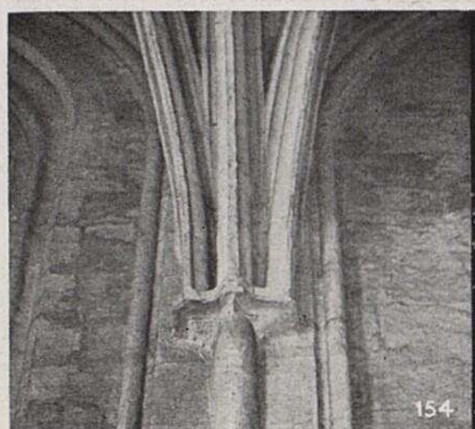

150

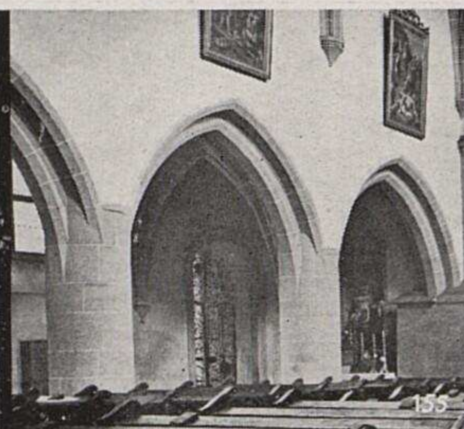
List nového optického slohu není tedy ani věrným zobrazením své přírodní předlohy, ani její hmotnou stylisací a přepisem v geometrický znak, nýbrž thematickou záminkou, aby byla dopadajícímu světlu nastavena měkce modelovaná odrazová plocha; žije pouze slunečním světlem, rytmisuje skvrny jasné a ponořené v přítmí. V tom smyslu se jej někde užívalo ještě i kolem a po r. 1400 (obr. 142, Hron. sv. Beňadik, presbyterium, kolem 1400; obr. 149, Sp. Nová Ves, kolem 1410), a v tom smyslu se zde konkávně prohlubují i krycí desky hlavic (vídeňský sloh z konce 14. stol., viz týž obr. 149, který na Slovensku vlivem Puchsbaumovým trvá až do třetí čtvrtiny 15. stol. — obr. 150, Sp. Vlachy). Záhy se však středy dubových a bodlákových listů začínají kulovitě nafukovati, jejich okraje se kaligraficky vlní v krásných křivkách, tvary vláčné se střídají se spirálovými kličkami a smysl pro formálně krásný tvar, příznačný pro dobu kolem r. 1400, znovu geometrisuje původní volný růst (obr. 143, Praha Emauzy, kolem r. 1360, obr. 146, Vys. Mýto, 1370; obr. 144, Levoča, 1380; obr. 148, Točník, 1400; obr. 147, Jaroměř, 1410; obr. 145, Prešov, 1420).

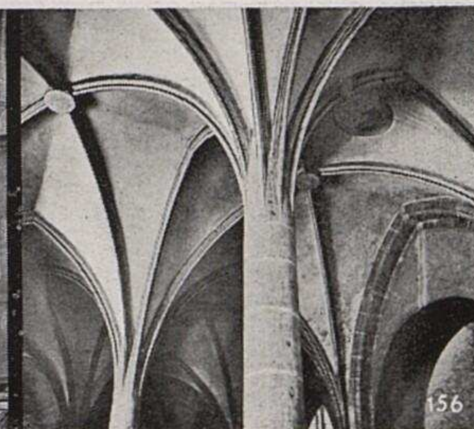

151

152

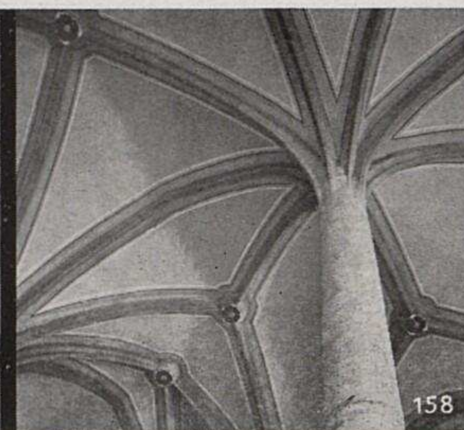

153

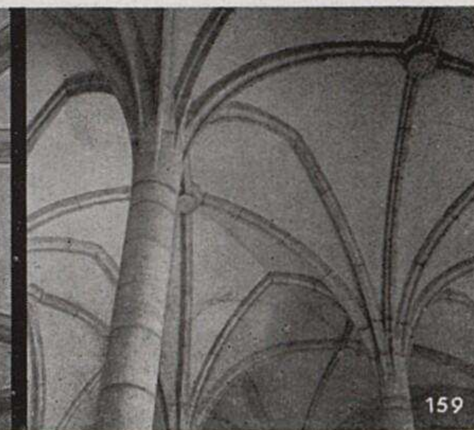

154

155

156

157

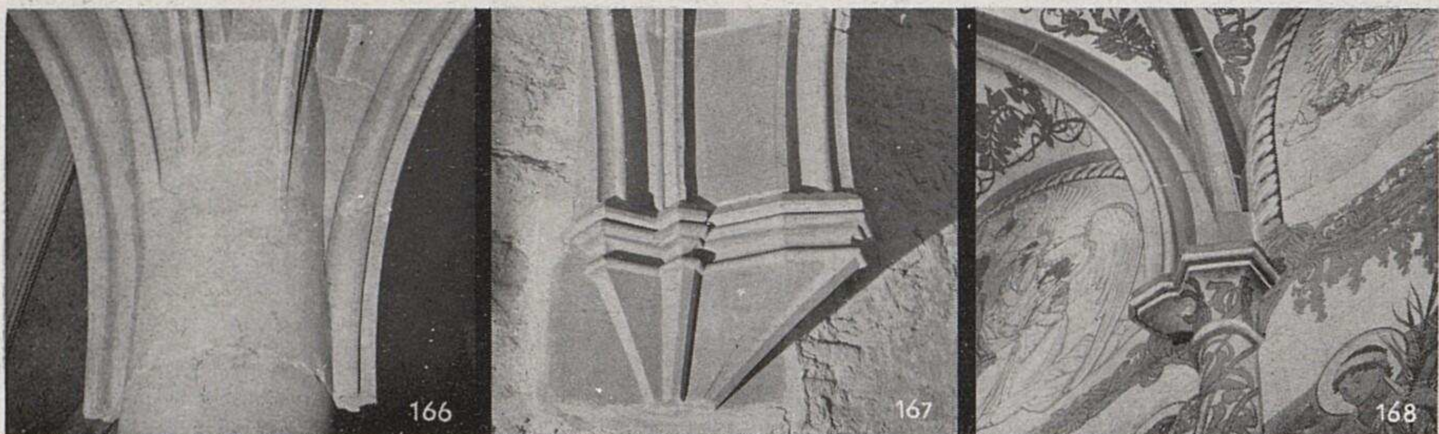

158

159

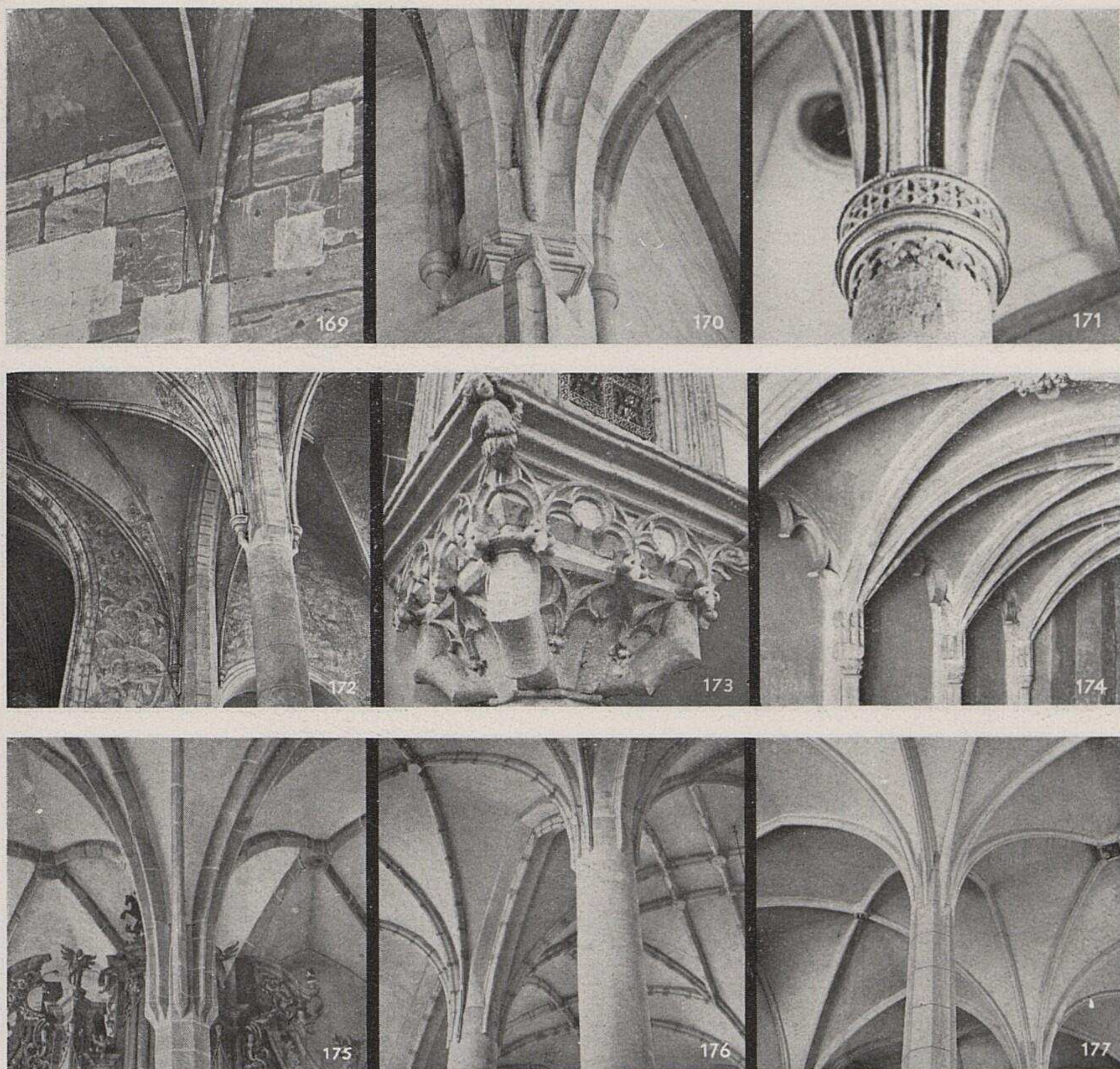
Stejným způsobem mění se funkce sloupu i přípory a tím i tvar jejich hlavic. V Kutné Hoře (u sv. Jakuba, obr. 154) od r. 1330 a v Sázavském klášteře (obr. 152 a 153) od r. 1340 mění se přípora v plochý pás, sourodý s ostatní stěnou, který podbíhá pod konsolou nebo hlavicí, ať je tato již jakéhokoli právě užívaného tvaru (kružbová či římsová); tím vzniká t. zv. podložka, typická pak pro český sloh druhé třetiny 14. století. V kapitulní síni Sázavského kláštera (obr. 151, 1340) má sloupek tak řídce rozestavené přípory, že se klenba začíná prostupovati i s jeho oblým tělem; v téže době se k podobným tvarům dochází i v arkádě frant. kostela v Plzni (obr. 155). Od této doby pak obyčejně u oblých sloupků odpadají hlavice vůbec a žebra se ponořují přímo do jejich válcových těl (kolem 1370 sv. Haštal v Praze, obr. 156; kolem 1375 na př. Vetlá a Soběslav, obr. 157 a 158; kolem r. 1410 sv. Trojice v Kutné Hoře, obr. 159). Tento opticky měkký a zásadně netektonický prostup tvarů je charakteristický pro gotiku českou, která nevyvozuje své tvary již z tektonických funkcí stavebních článků, nýbrž s ohledem na to, jak budou působiti opticky v celistvém prostoru stavby.

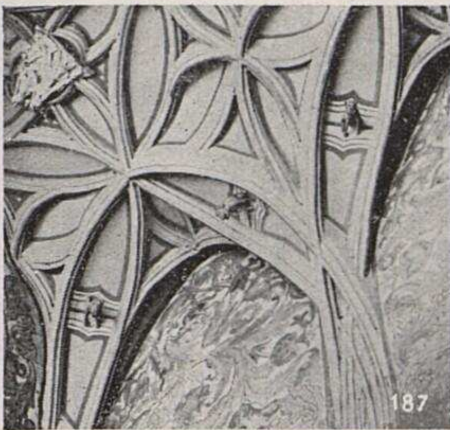
Také u obvodních stěn mizí v té době u přípor hlavice a žebra se z nich vynořují přímým prostupem (obr. 162, Kutná Hora, sv. Jakub, kol 1380; v Kolíně kolem 1370 kombinuje Parléř tento tvar ještě se systémem lineárním u bočních přípor, obr. 161); jindy odpadá přípora vůbec a žebra vybíhají na stěnách v pouhé hroty (obr. 160, Nymburk, už kolem 1360). Trvá-li se na ostruhovém podlomení klenebního výběhu nebo na konsole kružbové (která teprve teď dostává svou definitivní formu), užívá se vždy podložky, jež vyjadřuje, že konsola lpí jen na povrchu beztížné stěny, nezasahujíc jádro hmoty (obr. 163, Karlštejn, kol 1355; obr. 164 a 165, Praha, sv. Apolinář a Vys. Mýto, kol 1365). Konečně, kolem r. 1400, karikuje dvorská huť na hradech Václava IV. samu tektonickou podstatu hlavice a konsoly tím, že ji rozkládá na náhodné, nepravidelné a logicky nesmyslné laloky, které vybíhají vstříc různě od stěny odtaženým žebrům (obr. 167 a 168, Praha hrad a Kutná Hora, Vlaš. dvůr), po př. žebrům do středního sloupku dává zaběhnouti nepravidelně (Praha, hrad, obr. 166). Tento dvorský sloh otvírá tedy u nás onu větev pozdní gotiky, jež tektonický tvar deformuje.

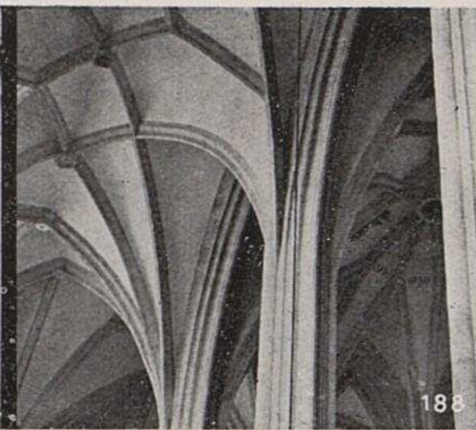

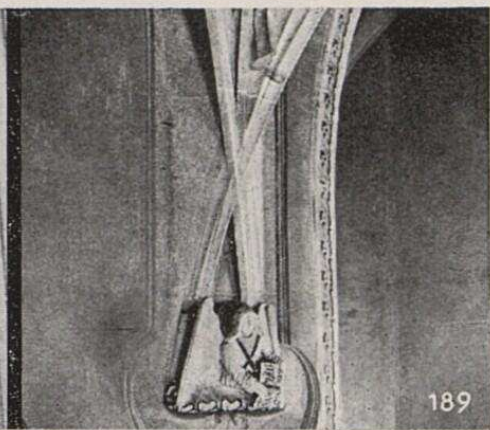
Česká gotika doby Václava IV. vytváří, kulminujíc, dvojí typ klenební patky, jehož význam pro další vývoj evropské pozdní gotiky je zásadní: je to patka objímavá, vytvořená Parléřem v klenbě mostecké věže (kolem 1390, obr. 169), a útvar vzniklý bohatými římsovými prostupy (obr. 170, Č. Krumlov, kolem 1410). Objímavá patka naznačuje, že rozběh žeber, plošně do šířky rozvinutý, nevyrůstá již z jádra hmoty zdi, ale zachycuje se jenom na jejím povrchu; je to tedy útvar aktivní, vycházející ze slohového přehodnocení zdi v plochou stěnu. Patka složená z proniků hmotných článků má naproti tomu charakter karikující: otvírá pozdně gotický proces destrukce starých článků tektonických. Kromě nich se i u nás užívá tvarů rakouského slohu „lámaného": přípor, jež se pod hlavicí kolénkovitě podlamují (z okruhu staveb vídeňských z posledního desetiletí 14. st.; obr. 172, Klatovy, kol 1410, na Slovensku Kremnica, Hr. sv. Beňadik a pastoforium mistra Štěpána v Bardějově, 1465, obr. 173), žeber v patkách podťatých (mezi 1430—50; obr. 175 Sp. Sobota, obr. 176 Znojmo loď, obr. 177 Telč loď) nebo, v Bratislavě, kleneb, jež dopadají do patek segmentově (radnice, 1457, obr. 174).

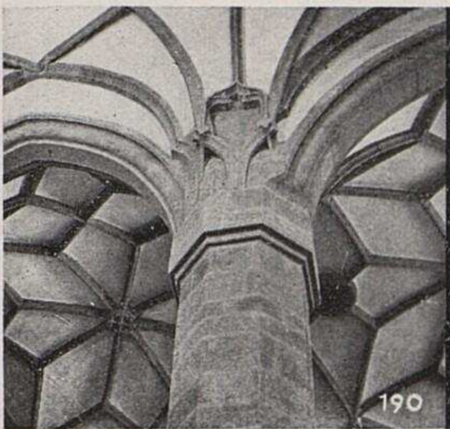

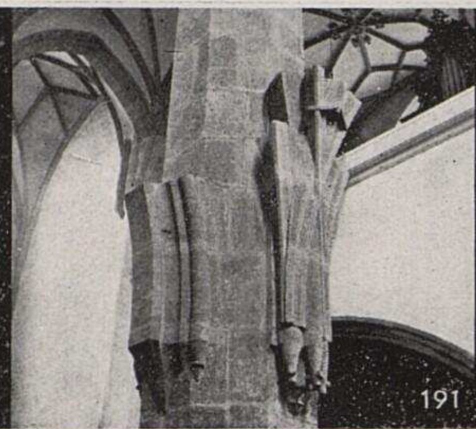
Pokud se v prvé pol. 15. stol., hlavně na Moravě, užívá ještě přípor lineárního slohu, konservovaného prostředím rakouským, jsou v patkách žebrových výběhů římsové hlavice, jichž jehlanová těla se prostupují s pruty přípor (obr. 180, Znojmo presb., 1410; obr. 179, Olomouc loď, kol 1440; obr. 178, Rakovník, presbyterium, kol 1440). Také hlavice listová, srůstající někdy ještě v souvislé vlysy, přichází u nás pouze vlivem umění rakouského; stonek i list jsou teď scvrklé a seschlé, podobajíce se lišejníkům (Hron. sv. Beňadik, kol 1430, obr. 181, příkladem francouzským — srovn. studnici kartouz v Dijoně kol 1400), a kolem 1450 mají už tvary listu suchého, odumřelého životu (obr. 182, H. sv. Beňadik). Na Slovensku a jižní Moravě, kam zasahuje vliv vídeňského Puchsbauma, nalezneme i stylisované kraby (obr. 183, Louka, 1465), v něž seschl list českého „krásného" slohu z doby kol 1400 (viz obr. 148, 147 a 145). Tento uschlý, do sebe zkroucený list trvá až do sklonku gotiky (obr. 184, Prešov, m. Jan; obr. 185, Rakovník, kazatelna, 1504); že i tu kromě záměrů destrukčních jde o hodnoty optické, ukazuje proláklá konsola na obr. 186 (Praha I, čp. 548, Rejsek, 1496).

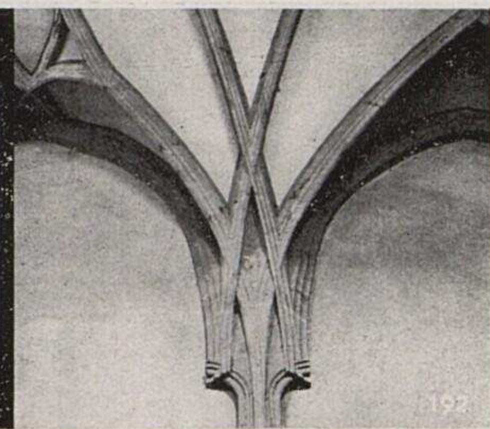

187

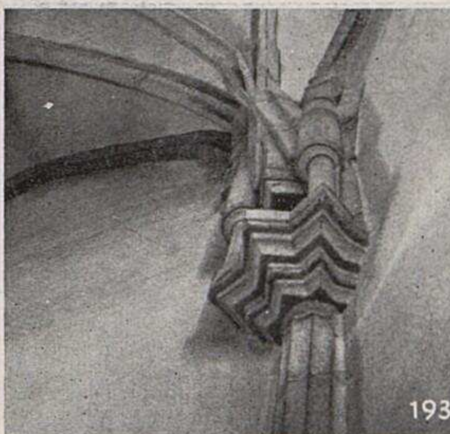

188

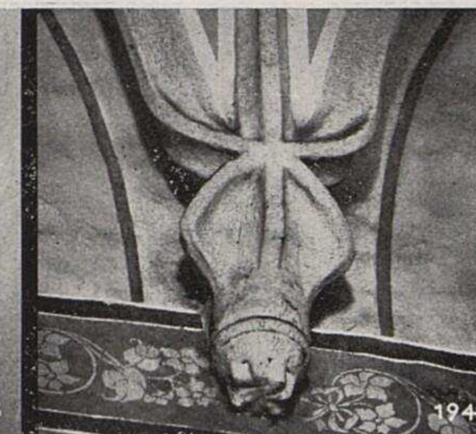

189

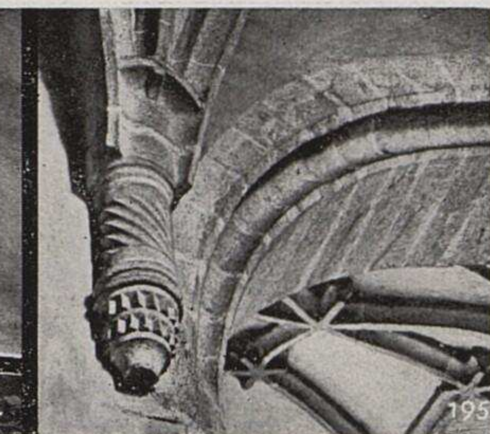

190

191

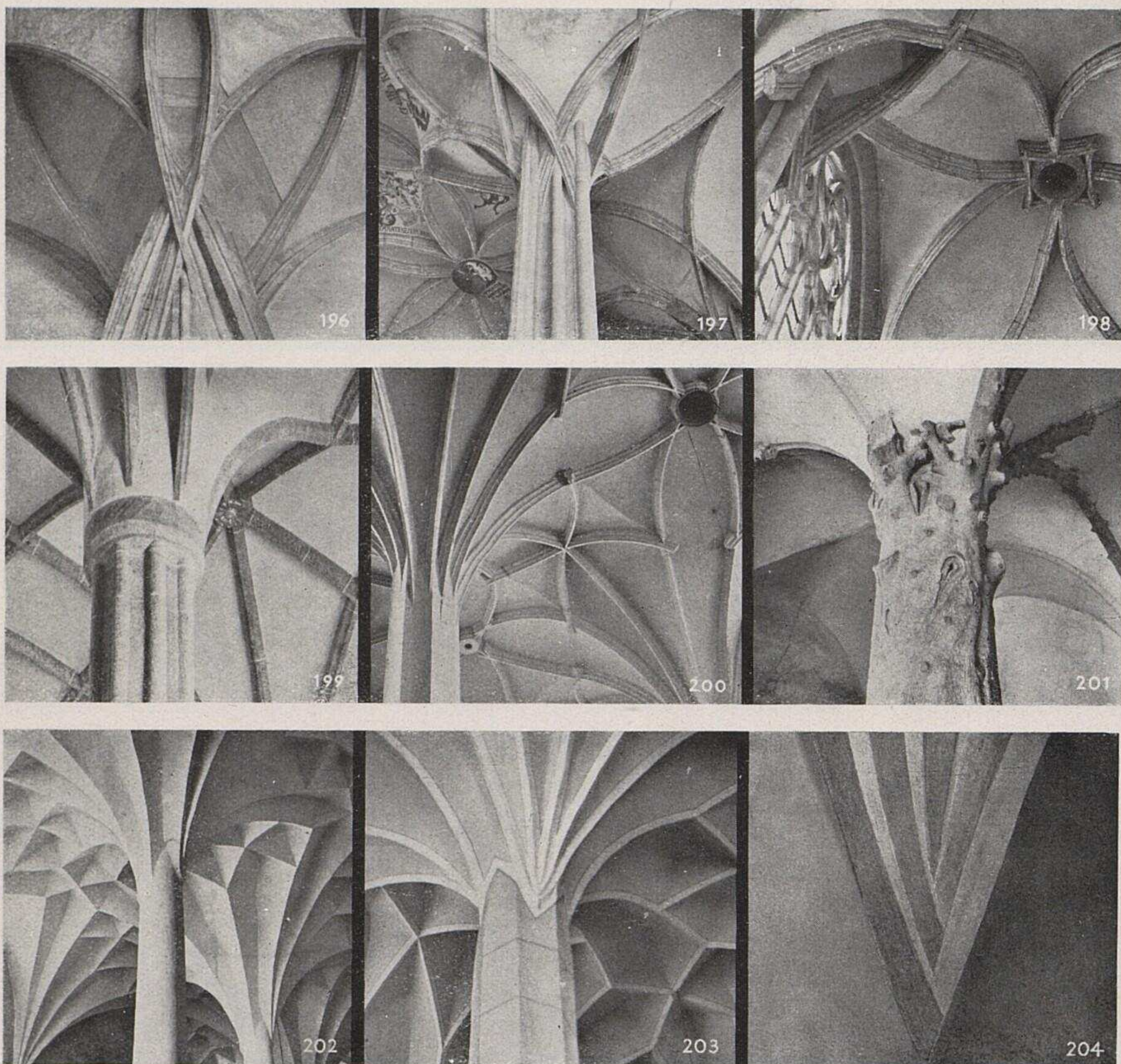

192

193

194

195

V době kolem roku 1500 užívá se u nás hlavně patek objímavých, a to v té podobě, jakou jim mezitím dalo umění švábské a bavorské; na rozdíl od starších typů zdůrazňují se teď hlavně jejich bohaté proniky, jichž se dociluje vkládáním dalších a dalších žeber, úseků přípor a římsových úseků. Sloh se teď snaží utlumiti tektonickou povahu z minulosti převzatých tvarů tím, že jejich logický smysl popře, sesměšní a přímou destrukcí rozruší; tvary zdají se někdy jen jako labilně do sebe zaklesnuté nebo dokonce roubíky snýtované. Od prostých objímavých patek (obr. 187, J. Hradec, kol 1510; obr. 188, Brno sv. Jakub, kol 1480 — střední žebra tu zapadají vysoko do kleneb. plochy) dochází se tak k tvarům šroubovaným, krouženým i s vkládanými kružbami (huti mistrů salcbursko-burghausenských v již. Čechách: kolem 1500 Prachatice, obr. 190 a 191; po 1500 Stropnice, obr. 194; kolem 1510 Rožmberk, obr. 193, a Chvalšiny, obr. 192, obé asi od m. Gezingera). Na východ. Slovensku a v B. Bystrici prací mistra Jana z Prešova vznikají objímavé patky, kde se křížení žeber odehraje v rovině kolmé k stěně volně v prostoru (obr. 189, Sabinov, 1518).

Objímavých patek užíval také Benedikt Rejt (obr. 196, Praha, Vladislavský sál, 1490; obr. 197—198, Kutná Hora, 1512); slouží mu, aby vyjádřil labilitu a tektonickou nejistotu, s níž jsou žebra klenby vklíněna mezi pruty přípory a aby vyvolal zdání konstrukce jenom improvisované, jež se každým okamžikem může zhroutiti.

Brzo potom ohlašuje se i v klenebních patkách nový, renesanční racionalismus: v Dol. Dvořišti (obr. 199, 1507) se znovu místo složité hlavice objevuje jednoduchý prstenec, v Lounech B. Rejt volí roku 1520 starší přímé zabíhání žeber (obr. 200). Gotický tvaroslovný vývoj se uzavřel, když byl úplně rozrušil smysl své vlastní soustavy: v Bechyni (obr. 201) na zač. 16. stol. se ze slohových rozpaků sahá po tvarech naturalistických, avšak seschlých a stařecky odumírajících, a v sklípkových klenbách se žebro odstraňuje vůbec (obr. 202, Bechyně, obr. 203, Soběslav, kol 1500; obr. 204, Karlštejn). Tím se uzavírá také vývoj středověké klenební podpory.

(Užité fotografie zhotovil autor, s výjimkou obr. 25—27, 45, 66 a 116, jež jsou prací PhC Evy Šamánkové, a obr. 58, který fotografoval PhC Frant. Stehlík.)